

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:4. 2009

Militärstaten som det mindre onda av två bondealternativ

Johan Holm, *Konstruktionen av en stormakt: kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640*, Studies in history 85 (Stockholm: Stockholms universitet 2007). 273 s. (Summary in English: Constructing the Swedish power state: the king, the peasants and the state building process 1595–1640.)

I sin doktorsavhandling uppmärksammar Johan Holm en storhet av stort allmäneuropeiskt intresse, nämligen den svenska militärstaten. Han vill klarlägga skatteböndernas roll i den svenska statsbildningsprocessen som resulterade i en militär- eller maktstat, och han undersöker i vilken utsträckning skattebönderna var politiskt aktiva under perioden 1595–1640, vad de eftersträvade att uppnå och hur de lyckades i sitt uppsåt.

Med explicit anknytning till Harald Gustafssons forskning väljer Holm att betrakta statsbildningen som en dubbel process. Den påverkades ovanifrån av kungamakten men samtidigt också underifrån av bönderna. Problemformuleringen i avhandlingen har anmärkningsvärd vetenskaplig tyngd och är genomtänkt. Tidsperioden 1595–1640, när Sverige blev stormakt, är en lyckad avgränsning som fångar ett dynamiskt skede i den svenska statsbildningsprocessen.

Tidigare forskning om politisk kultur med fokus på bönderna har betonat inslaget av konflikt och konsensus olika starkt. Forskarna har gett tre divergerande svar som inte kan harmoniseras till en enda berättelse: Bönderna har enligt Holm – i hans rätt hårdhänta och inte till alla delar rättvisa kategorisering av historiografen – uppfattats som exploaterade offer, som aktiva men hjälplösa subjekt eller som aktörer med påverkningsmöjligheter som dock inskränkte sig till det lokala planet.

Holm tvekar sannerligen inte att på ett, för avhandlingsskribenter sällsynt ambitiöst sätt, spänna sin båge. Han vill nämligen ingenting mindre än att "en gång för alla" (s. 21) avgöra frågan om böndernas eventuella inflytande. En läsare som tar honom på orden känner sig förmodligen lurad på konfekten, men den som inser att en sådan ambition är överdriven finner mycket av stort vetenskapligt värde i undersökningen.

Två teoretiska perspektiv kombineras i avhandlingen på ett, enligt min mening, lyckat sätt, nämligen en teorikonstruktion eller modell rörande maktresurser och en kontraktsmodell. Detta möjliggör för Holm att uppmärksamma och behandla både konflikt och samarbete. De olika aktörerna har tillgång till maktresurser: våldsmakt, ekonomisk makt, diskursiv makt (det vill säga makten över kunskap och normer) och institutionell makt. Utgående från vilka maktresurser olika aktörer innehar och hur de bedömer att de bäst kan främja sina syften ingås allianser.

Kontraktmodellen uppmärksammar samhället och särskilt statsmakten som ett tyst kontrakt inom vilket medinflytandet, acceptansen och ömsesidigheten spelar en stor roll. Kontraktet bygger på de normkällor som är erkända i ett visst samhälle; för övrigt samma storheter som uppträder som diskursiv makt i maktresursteorin. Kontraktet är under ständig omförhandling, och i denna process har tillgången till olika maktresurser avgörande betydelse.

Riksdagen blev under periodens förlopp den centrala arenan för politiskt beslutfattande i Sverige. I kontrast till tidigare forskning, där man bipolärt ställt lokalsamhälle och centralmakt, eller producenter och ickeproducenter inklusive kungamakten, mot varandra, anlägger Holm ett treaktörsperspektiv med kungamakt, adel och skattebönder som de tre huvudaktörerna i svensk politik. Varken präste- eller borgarståndet hade en politisk tyngd som svarade mot bondeståndets. Samtliga huvudaktörer i svensk politik hade sina egna program. Visionerna skapades utgående från tillgängliga normkällor, framför allt tron, lagen och sedvänjan. Utfallet, eller statsbildningen, varierade beroende på vem som kontrollerade olika resurser, hur normsystemen utnyttjades av de olika aktörerna samt vilka allianser som kunde ingås och faktiskt ingicks.

Svensk politik 1595–1640 utspelade sig således som ett triangeldrama i tre akter: förhandlingsstaten under Karl IX med en tongivande allians mellan kungamakt och bönder, den potenta militärstaten under Gustav II Adolf med kungamakten i allians med adel respektive bönder och drottning Kristinas omyndighetstid då hennes förmyndare slöt en allians med adeln – men inte med bönderna – och staten omvandlades till militärstaten "light".

Skattebönderna var aktiva politiska subjekt med betydande maktresurser och kompetens också på riksnivån. Underifrån kunde de utöva ett betydande statsformerande inflytande. Den svenska militärstaten, resultanten av tre politiska krafter i konflikt och samarbete, framstod inte som någonting attraktivt i böndernas ögon. Men bönderna bejakade trots allt den kungastyrda staten som det mindre onda av två dåliga alternativ. Ett adelsvälde framstod i böndernas ögon som något som till varje pris måste undvikas.

De tre huvudaktörerna presenteras mycket knapphändigt. Kungamakten kunde utövas personligen av en regerande kung eller förvaltas. Det fanns således ett abstrakt begrepp, "kunglig majestät". Holm uppfattar det närliggande begreppet "staten" som en organisation som utnyttjades av olika aktörer i syfte att befrämja sina intressen. Den som kontrollerade staten avgjorde hur den fungerade.

Det ligger mycket i ett sådant synsätt, men frågan är om inte en aspekt tillåts dominera alltför starkt. Staten var (och är) såväl formad av olika intressen som en formande kraft. Holm nämner de facto hur Axel Oxenstierna, den tongivande personen inom förmyndarregeringen, hävdade statens intressen mot sitt eget stånds. Just därför är det mindre genomtänkt av Holm att hävda att förmyndarna drev adelns politiska program. De förblev rimligen det kungliga programmet

trogna, men gav det tolkningar som bättre tillgodosåg adelns traditionella behov och krav än vad Gustav Adolf hade gjort i en tid av extrem resursmobilisering.

Detta aktualiserar Holms uppfattning om den svenska adeln. Enligt honom var den upptagen av sina gods och privilegier och besjälades av en ambition att ta sig fram som sociala fripassagerare på böndernas bekostnad. Han beaktar inte den sociala och mentala metamorfos som adeln gick in i under undersökningsperioden som en följd av att statstjänsten blev allt viktigare.

Trots att skattebönderna var en av de tre centrala aktörerna ges ingen redogörelse för hur många de var och vilken förändringen var över tid. Vi vet sedan länge att inte mer än en femtedel av bönderna var frälsebönder mot slutet av 1500-talet, medan inte mindre än 60 procent av bönderna vid mitten av 1600-talet var på olika villkor underställda adeln. Hur stor andel av bönderna som var skattebönder hade självfallet betydelse för deras politiska tyngd.

Bönder och adel hade enligt Holm på medeltiden kunnat ingå en allians, men från och med adelsprivilegierna 1569 var klyftan för stor för att kunna överbryggas. Motsättningen var i hög grad strukturell och en allians utesluten. Adel och bönder beskrivs som klassfiender.

Att utesluta möjligheten av en allians mellan adel och bönder minskar antalet variabler och gör undersökningen mer lätthanterlig. Enligt min uppfattning hade det ändå varit till fördel för avhandlingen om Holm valt att behandla också relationen mellan dessa båda huvudaktörer som en i princip öppen fråga.

Den förnyade allians mellan kungamakt och skattebönder som etablerades redan 1612 existerade under hela Gustav II Adolfs regim. Tack vare sin allians med adeln kunde kungen spela ut de två andra huvudaktörerna mot varandra och militärstaten kulminerade. Bönderna fick allt mindre ut av sin allians men höll ändå fast vid den. Från och med 1630 åsidosattes bönderna helt i det politiska beslutsfattandet eftersom kungen övergick till att sammankalla utskottsmöten. Efter kungens död 1632 vägrade bönderna att uppfatta besluten vid dessa möten som bindande för dem.

Detta aktualiserar kriterierna för en allians, vilket är något som Holm aldrig tydliggör. Enligt min mening var situationen från 1630 sådan att alliansen mellan kungamakt och bönder kan anses ha varit upplöst. Uppfattningen om en allians mellan bönder och kungamakt under Gustav Adolfs hela regim föranleder också Holm att tona ned betydelsen av en ideologiförmedlande kyrka och den ständiga närvaron av trupper inom riket med hänvisning till risken för uppror.

På motsvarande sätt inställer sig frågan vad som rimligen krävdes för att en allians skall anses ha blivit sluten. Vid riksdagen år 1633 gjorde regeringen enligt Holm "strategiska eftergifter" i förhållande till ständerna, inklusive bönderna, något som också präglade riksdagsarbetet 1634. Varför var inte detta en allians, om än en kortvarig sådan som inte varade förmyndartiden ut? Holm styrs i sitt tänkande av sitt politiska axiom, enligt vilket det är uteslutet att en adelsdomi-

nerad förmyndarregering skulle ha allierat sig med andra än sina ståndsbröder.

Holm riktar ganska ensidigt uppmärksamheten mot besvär och riksmöten, alltså den politiska bondeaktivitet som var förenlig med de gemensamma normerna. Han medger att vardagsmotstånd och resningar hade betydelse i det politiska spelet, men dessa företeelser skymtar endast förbi i avhandlingen. Böndernas politiska arsenal tas inte upp till diskussion. Enligt min mening inskränkte den sig inte till besvär och deltagande i riksdagarna. Seppo Aalto och Antti Kujala har studerat brottsbilden i Borgå härad i ett långt tidsperspektiv, ända från 1621 till 1710.¹ Här kulminerade vardagsmotståndet mot centralmakten på 1620-talet och i början av 1700-talet. Inget av det vi känner till talar för att förhållandena i östra Nyland skulle ha varit annorlunda.

Självfallet måste dock betydelsen av detta trilskande problematiseras. Som jag i ett annat sammanhang velat visa, bidrog det till att omforma statliga regelverk, särskilt för resursuttag.² Vardagsmotståndet rapporterades och noterades i Stockholm. Gränsen för vad bönder accepterade, alternativt inte fördrog, i fråga om resursuttag synliggjordes, och därmed tydliggjordes också utrymmet för statens tillväxt. Ett beaktande av vardagsmotståndet från Holms sida skulle ha aktualiserat det rimliga i att uppfatta också andra bönder än skattebönder som politiska subjekt.

Avhandlingen är metodologiskt intressant. Först blottläggs de olika huvudaktörernas program. Med hjälp av dem utvärderas därefter aktörernas inflytande utgående från det faktiska utfallet av statsbildningsprocessen; med andra ord undersöks hur väl de olika huvudaktörerna kunde förverkliga sina respektive program. Skatteböndernas agerande på två olika nivåer studeras: på häradsnivå med fokus på besvären och centralmaktens respons på dem samt på riksnivå där man möttes till riksdagar. Besvären använder Holm som huvudsakligt källmaterial för att synliggöra både allmogens politiska program och de sätt på vilka programmet konkretiserades i besvärspunkter. På denna punkt är en svaghet inbyggd i avhandlingen eftersom den stora överensstämmelse mellan program och de konkreta krav som Holm pekar på närmast följer logiskt av metodvalet.

Holm studerar besvären från sammanlagt sju regioner: fem i den västra och två i den östra riksdelen. Som en styrka i avhandlingen bör noteras att han som svensk inte skyggat för att välja regioner inom den dåtida östra riksdelen. De urvalskriterier som han tillämpar är geografiskt och politiskt läge, social struktur (adlig närvaro) och ekonomi (åkerbruk, boskapskötsel, bergsbruk) samt förmögenhetsförhållanden. Urvalskriterierna är i sig rimliga, men Holm för ingen diskussion kring dem och han gör inget försök att beskriva vad som var kännetecknade för

1. För referenser till dessas arbeten, som är publicerade på finska, se Nils Erik Villstrand, "Stormaktstidens politiska kultur", i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: stormaktstiden* (Lund 2005) s. 98–99.

2. Villstrand (2005).

de olika regionerna. Holm kunde också, bättre än vad som sker, ha synliggjort ”besvärsgеографin”.

I Holms tolkning uttryckte besvären ”svensk politisk bondevilja på gräsrotsnivå” (s. 91), och han hävdar att de aldrig utsattes för vare sig manipulering eller censur. Uppfattningen att besvären speglar böndernas uppfattning är rimlig, dock med tillägget att det inte är fråga om böndernas ord vi möter i besvären men nog i hög grad deras uppfattningar. Besvären skrevs av en skrivkunnig person – sockenprästen, lagläsaren, härads skrivaren eller läns mannen – och det finns indicier som tyder på viss censur. År 1639 kritiserades lagläsarna för att de uppsatte obefogade klagomål i stället för att undervisa allmogen om vad kronan kan acceptera. Vi vet också att landshövdingarna var aktiva som censorer.³

År 1633 blev tonen i besvären trotsigare och kraven tydligare och hårdare. Under 1620-talet och så länge kungen levde uppträdde bönderna i besvären som ödmjuka och undfallande. Holm anser att bönderna höll inne med sin kritik på grund av att de månade om sin allians med regenten. En alternativ tolkning, som jag finner rimligare, är denna: Bönderna insåg det meningslösa i att protestera genom besvär, eller så vågade de helt enkelt inte provocera den allt egenmäktigare kungen. Det utbredda vardagsmotståndet under Gustav II Adolf tyder på att det förhöll sig så. Efter kungens död såg bönderna i den mer öppna situationen möjligheter att ge utlopp för sitt uppdämda missnöje. Som Holm visar ökade mängden besvär dramatiskt 1634 jämfört med tidigare undersökningsår.

Det är svårt – i bland helt omöjligt – att systematiskt följa upp hur bestämda besvärspunkter bemöttes av kronan utgående från det svåröverblickbara riksregistraturet. Vi får därför aldrig ett exakt mått på hur många besvärspunkter som gav bönderna framgång. Holm har funnit en framkomlig väg då han för utvalda år har kartlagt vilka resolutioner som avgavs och för en del år, då riksdagar hölls, vilka resolutioner som lämnades i samband med att mötet avslutades.

I riksregistraturet dominerar de positiva resolutionerna stort under Karl IX:s och Gustav II Adolfs tid. Det var först från och med år 1634 som avslag blev allmänt förekommande. Den slutsats som Holm drar av det mönster som framträder är att avslag på böndernas besvär under de båda regenterna endast förekom undantagsvis och att besvären, tack vare den existerande alliansen, gav synnerligen god utdelning. Förmyndarregeringen, å andra sidan, var närmast fientligt inställd till böndernas besvär.

Det synnerligen skarpa brottet vid övergången från regent till förmyndarregering i besvärsskrivandet torde emellertid, åtminstone delvis, vara en synvilla. Mängden besvär växte och kraven tillspetsades efter kungens död, men siffrorna avspeglar – föreställer jag mig – också en omläggning av de byråkratiska procedurerna. Under de båda fullmyndiga regenterna måste regeln ha varit att

3. Eino Jutikkala, *Bonden i Finland* (Helsingfors 1963) s. 188.

besvärspunkter som avlogs eller remitterades för undersökning inte behövde registreras i riksregistraturet. Det är orimligt att tänka sig att nästan varje krav som bönderna reste, utgående från vad hänsynen till den existerande alliansen dikterade, skulle ha varit så genomtänkt, moderat och välformulerat att det kunde tillmötesgå. En resolution var särskilt viktig att få i skrift om den var positiv: den var efterfrågad i lokalsamhället som bevis för böndernas av kungen beviljade eller bekräftade rättigheter. Med en fungerande mellannivå i förvaltningen med uppgift att ta sig an bönders klagomål och en alltmer utbredd skriftkultur blev det under förmyndarregimen tydligen viktigare att dokumentera också avslag.

Skattebönderna mötte upp till riksdag, men vi vet inte tillräckligt om vilka det var som valdes till riksdagsmän eller hur de utsågs, vilket Holm helt riktigt konstaterar. Fullt så ovetande som han hävdar är vi dock inte, och genom att dammsuga forskningslitteraturen litet mer effektivt hade han kunnat ge åtminstone en bristfällig bild. Problematiken har nämligen stor relevans för vilka slutsatser som är möjliga att dra om bönderna i riksdagsarbetet. Vilken grupp kan dessa riksdagsmän strängt taget tänkas ha representerat: bönder i gemen, och särskilt skattebönder, eller en lokal elit av bönder? Enligt min kvalificerade gissning var de lokala bondeeliterna, som till en betydande del hade kronan att tacka för sin relativt fördelaktiga position, överrepresenterade, medan förlorarna uteblev och prioriterade vardagsmotstånd. Den sociala heterogeniteten inom allmogen skall inte underskattas, och statsmaktens expansion under perioden vidgade klyftorna.

Avhandlingen bär vittne om ett pressat tidsschema i slutskedet av arbetet, och texten skulle ha vunnit på ännu en korrekturläsning. Problematikeringen är lyckad, metodologiskt är avhandlingen intressant och slutsatserna vilar på en omfattande empiri. Holm är en utpräglad tesdrivande forskare, vilket har sina såväl fördelar som risker. Resultatet är lättillgängligt och entydigt samt synnerligen stimulerande läsning. Holm verkar få det mesta, rentav allt, att falla på plats.

Tesen om en delvis bondedriven militärstat uppfattar Holm som bekräftad. Allmänt taget finns det skäl att instämma: bönderna uppträdde som politiska subjekt med konsekvenser för statsbildningen, men såväl drama som rollfördelning verkar tarva fortsatt begrundan. Holm har gått in i sin forskningsuppgift med stor ambition och energi, och omständigheter som innebär komplikationer har inte fått den uppmärksamhet de borde ha fått. Avhandlingen skulle ha vunnit på en större lyhördhet för hur långt man kan driva en tes utan att resonemanget imploderar.

*Nils Erik Villstrand**

* Fakultetsopponent